

Marco Mostert

Maken, bewaren en gebruiken

Over de rol van geschreven
teksten in de Middeleeuwen

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen

Oratie 1 maart 2010

Marco Mostert

Maken, bewaren en gebruiken

Over de rol van geschreven
teksten in de Middeleeuwen

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen

Oratie

Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar op het vakgebied van de Middeleeuwse schriftcultuur aan de Universiteit Utrecht op maandag 1 maart 2010

Voor Anna.

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Waarde collega's,
Beste studenten,
Geachte toehoorders,*

Laten we beginnen in het vijftiende-eeuwse Toscane, op het platteland bij Siena. Daar leefde een boerenfamilie, in Montalbuccio. Benedetto del Massarizia, de *pater familias* halverwege de vijftiende eeuw, hield twee boekjes bij, waarin hij aantekening hield van zaken, die de familie aangingen. Zo staat er geschreven onder het jaar 1452:

+ 1452. Benedetto di Meo di Betto van Montalbuccio moet 32 lire geven als pacht voor het land dat wij in bezit hebben te Laterino en voor alle bomen, dat wil zeggen: voor hun vruchten en de wijngaard, afgezien van onze helft van de wijn, die in zijn kar naar Siena moet worden gebracht, waarbij wij de tol moeten betalen, zoals wordt bewezen door een brief van mijn hand die hij bezit, inclusief alle gebouwen en kelders in deze pacht.¹

In de marge staat de aantekening: ‘Er zijn documenten op bladzijde 6’. En inderdaad: op die bladzijde wordt verwezen naar geschreven documenten. De twee boekjes staan vol van dergelijke mededelingen, over schulden die moeten worden afbetaald, over de gedeeltelijke afbetaling van de schulden, enzovoorts.

Het zijn boekjes, zoals we die kennen uit de administratie van kooplieden uit laatmiddeleeuws Italië. Maar, en dat is buitengewoon, deze boekjes zijn niet gemaakt door een koopman, maar door een boer, iemand die voedsel produceert door het werk van zijn handen en dat van zijn familie en knechten. En tot voor kort dachten we te weten dat de landbouwende bevolking van middeleeuws Europa zich niet bediende van het geschreven woord. Dat werd overgelaten aan de geestelijken, die er in hun dagelijkse arbeid niet zonder konden, omdat zij de boodschap van het geschreven Woord Gods dienden te verspreiden en vorm dienden te geven aan het leven van de christenen middels een geschreven traditie die zij in geschreven teksten interpreteerden en verder gaven. Of het werd overgelaten aan de adel, die, zich al dan niet identificerend met de Kerk, vorm gaf aan het sociale leven middels wetgeving of het optekenen van rechtsgewoonten, en die moest toezien op orde en recht door het vellen of uitvoeren van vonnissen. Sommige koningen werd een

hoge mate van geletterdheid toegedicht, zodat zich een model van vorstelijke geletterdheid kon ontwikkelen waarin de vorst, zelfs als hij zelf niet kon lezen of schrijven, wijzer én gecultiveerder bleek dan zijn ontwikkelde, academisch gevormde raadsliden en ambtenaren.² En uiteraard waren ook de stedelingen geletterd – zo niet allemaal, dan toch zeker die kooplieden die hun internationale handelsnetwerken bestierden met uitgebreide correspondentie, en die hun boekhouding op orde moesten hebben.³ Vandaar dat in de steden scholen werden gesticht die inspeelden op de behoeften van de stedelingen aan actieve kennis van het geschreven woord, en dan niet, of niet alleen, in het Latijn, maar ook in de talen van de handelspartners. Maar boeren werden niet geacht te kunnen lezen en schrijven. Als zij zich overgaven aan de geneugten van de woordkunst, dan luisterden ze naar vertellingen, en niet naar voorgelezen teksten. Als zij iets over het verleden wilden doorgeven aan volgende generaties, dan moesten ze noodzakelijkerwijze gebruikmaken van mondelinge overlevering, omdat ze immers niet konden lezen of schrijven. Maar Benedetto hield van alles bij; soms gaf hij, als hij een document bij een notaris had laten opstellen, precies aan in welk boek van die notaris, ja zelfs op welke bladzijde het document terug te vinden was. Benedetto, zo blijkt uit zijn boekjes, was in staat om gebruik te maken van het schrift op een manier, die zeer sterk leek op die van de toenmalige stedelingen.⁴ Met een belangrijk verschil: hij kon zelf niet lezen of schrijven. Hij gebruikte de kennis van ambachtslieden en ambtenaren, bankiers en broeders, notarissen en clerici, aristocraten en schoolmeesters, een dokter en een lid van de Orde van Jeruzalem, die de administratie van de kathedraal van Siena deed.⁵ Dat hij niet zelf zijn boekjes schreef, belemmerde hem echter niet om uitstekend te weten wat geschreven documenten konden doen, en dat het daarom belangrijk was ze terug te kunnen vinden. Zijn mentaliteit was die van een geletterde, ook al waren zijn vaardigheden met de pen minimaal. Het geval van Benedetto del Massarizia geeft aanleiding om de aanname van het op het platteland heersende analfabetisme nog eens aan nieuw onderzoek te onderwerpen.⁶

Wat is de middeleeuwse schriftcultuur?

De casus Benedetto del Massarizia geeft aan, met wat voor soort vragen men zich bezighoudt, als men de schriftcultuur van de Middeleeuwen wil bestuderen. Die vragen zijn misschien zelf niet nieuw, maar het

gaat erom, ze opnieuw, op grond van hernieuwde studie van de bronnen, van antwoorden te voorzien.⁷ Zijn de ideeën over schrift en schriftgebruik van een vijftiende-eeuwse boer wel zo verschillend van die van een vijftiende-eeuwse stedeling? Kunnen we de definitie van ‘geletterd’ wel reduceren tot ‘het actief kunnen gebruiken van het geschreven woord’? Zijn er geen overeenkomsten op te merken tussen de geletterdheid van Benedetto en die van vijftiende-eeuwse vorsten, die ook gebruik maakten van klerken bij het uitvaardigen van hun oorkonden en het schrijven van hun correspondentie? De vanzelfsprekendheid van de opposities tussen clerici en leken, schriftelijk en mondeling, Latijn en volkstaal dient opnieuw ter discussie gesteld te worden. Dat geldt ook voor de aanname, dat er een groei zichtbaar is in het schriftgebruik in de Middeleeuwen, waarbij de hoeveelheid geschreven teksten altijd toeneemt, het aantal geletterden eveneens altijd toeneemt, en de kwaliteit van de schriftcultuur altijd verbetert. Inderdaad kan men als hypothese aannemen dat er een veel grotere kans is dat zaken in de vijftiende eeuw op schrift werden gesteld dan in de vijfde of negende eeuw. Maar in de negende eeuw lijkt er toch meer geschreven te worden dan in de tiende en elfde eeuw.⁸ De kans om mensen tegen te komen die kunnen lezen en schrijven is inderdaad vanaf de dertiende eeuw groter dan in eerdere eeuwen. Maar ook eerder waren er geleerden die niet onderdeden voor hun collega’s in later tijd, en ook later, ja zelfs tot op de dag van vandaag, waren er analfabeten die weinig of geen begrip hadden van de mogelijkheden en onmogelijkheden van de schriftcultuur.⁹

Ook het achttiende-eeuwse vooruitgangsgeloof, waarin aan veranderingen in de dominante media vérstrekkende gevolgen voor een samenleving werden verbonden, vraagt herbezinning. De ideeën van de *philosophes* inzake communicatie en de media lijken namelijk onuitroeibaar, en ze beïnvloeden ons denken over de schriftcultuur in eerdere eeuwen.¹⁰ Sinds de Verlichting vinden we het gedrukte woord een verbetering ten opzichte van het geschreven woord, en de invoering van het schrift zelf bracht de geschiedenis eerst op gang: de prehistorie of voorgeschiedenis, waarin niet geschreven werd, zo leren de schoolboekjes nog altijd, werd opgevolgd door de geschiedenis, waarin geschreven werd. We vergeten maar al te vaak dat we nog steeds, ook in een tijd van nieuwe media (die op hun beurt, heel achttiende-eeuws eigenlijk, de drukunst verouderd doen lijken), gebruik maken van de communicatiemiddelen van de oraliteit. We spreken meer dan ooit, maken gebaren, delen boodschappen mede middels onze kleding, via rituelen en ceremonies. Een oratie is een mooi voorbeeld van het

gebruik van de middelen van de oraliteit. De geschreven tekst staat centraal, maar wordt voorgelezen, zodat ook, alvorens de aanwezigen de tekst na afloop nog eens kunnen nalezen (en in de noten kunnen nakijken waarop de gedebiteerde meningen nu eigenlijk gebaseerd zijn), zij de tekst tot zich nemen op een manier die hoort bij de 'secundaire oraliteit'.¹¹

Het bestuderen van de middeleeuwse schriftcultuur kent vele facetten. Het is een vorm van cultuurgeschiedenis, maar ook van, bijvoorbeeld, sociale geschiedenis, intellectuele geschiedenis en politieke geschiedenis. De bronnen zijn in eerste instantie alle geschreven teksten uit de Middeleeuwen, ongeacht hun vorm, inhoud, de taal waarin ze gesteld zijn, of de mensen door wie ze gemaakt zijn. Het gaat om inscripties die door iedereen gezien kunnen worden en om inscripties die op voorwerpen uit de persoonlijke levenssfeer zijn aangebracht; om documenten op een enkel blad papier of perkament; om boekrollen en boeken; om teksten geschreven in 'ons' alfabet, maar ook in runen, ogam, cyrillisch of glagolitisch schrift; om teksten in het Latijn of in andere bevoorrechte schrifttalen zoals het Hebreeuws en Grieks, maar ook het Kerkslavisch en, later, het Duits en het Frans; om alle 'volkstalen' die op een gegeven moment naast deze bevoorrechte schrifttalen opgeschreven gingen worden; om de teksten die we nu nog hebben, en om de teksten wier bestaan we kunnen vermoeden op grond van vermeldingen in de overgeleverde teksten. Maar het gaat niet alleen om geschreven teksten. Het gaat ook om visuele beelden, om voorwerpen en gebouwen die konden worden gemaakt om een boodschap over te brengen; het gaat om al die vormen van communicatie, die geen materiële sporen hebben nagelaten, maar waarover we iets te weten kunnen komen uit de geschreven teksten, de visuele beelden en de voorwerpen die wel bewaard zijn gebleven. Het gebruik van het schrift veronderstelt nogal wat: onderwijs in lezen en schrijven; genoeg tijd die niet aan andere zaken besteed hoeft te worden; in geval geschreven wordt op perkament, genoeg rijkdom om zich de dure geprepareerde dierenhuiden te bezorgen; en in geval geschreven wordt op papier, dan is dat vooralsnog ook redelijk kostbaar. Steeds dient men zich daarom af te vragen, waarom er gekozen werd voor het schrift om iets mede te delen of vast te leggen, liever dan voor andere communicatiemiddelen.¹²

Het is niet nodig om heel veel van de middeleeuwse geschiedenis te weten om te kunnen begrijpen, dat er verschillen bestaan tussen het schriftgebruik in de vijfde en dat in de vijftiende eeuw. Ook zal duidelijk zijn, dat de verschillende groepen die we in de middeleeuwse

samenlevingen kunnen onderscheiden, verschillende keuzes maakten, en het schrift voor verschillend doeleinden gebruikten. En tenslotte zijn er duidelijke verschillen tussen de ontwikkelingen in het schriftgebruik in de verschillende Europese regio's. De gebieden van de perkamenten schriftcultuur waarin het Latijn als schrifttaal dominant was, breidden zich geleidelijk uit vanuit een kerngebied dat ooit tot het Romeinse Rijk behoord had. In de periferieën van dit gebied, in Scandinavië, Oost-Centraal Europa, de Baltische gebieden en Finland, maar ook op delen van de Balkan, vonden sommige processen later plaats dan in Italië, Frankrijk, het Iberisch schiereiland, Duitsland of de Britse eilanden. Sommige van deze periferieën zouden vanaf de dertiende eeuw integraal deel uitmaken van de dominante Europese schriftcultuur, andere periferieën zouden pas eeuwen later op voet van gelijkheid met de geletterden van het 'oude Europa' kunnen verkeren. Dat betekent, dat het zinvol kan zijn om te spreken van meerdere schriftculturen, waarin de idee van 'de' middeleeuwse schriftcultuur meer of minder verwerkelijkt werd.

Al deze verschillen en benaderingswijzen maken het onmogelijk om in het bestek van deze voordracht een sluitend overzicht te geven van het vakgebied. Men kan zich zelfs afvragen of dat ooit mogelijk zal zijn. Wel kan ik proberen om een indruk te geven van het soort vragen dat in de studie van de verschillende schriftculturen gesteld kan worden. Daarbij maak ik gebruik van de gelukkige formule van Michael Clanchy, die spreekt van het maken, bewaren en gebruiken van geschreven teksten.¹³

Maken

Het 'maken' van geschreven teksten vereist uiteraard kennis van het schrift. Maar met kunnen schrijven alleen is men er niet. De manier, waarop de tekst eruit ziet, is van groot belang voor de betekenis die de tekst heeft. Wij zijn gewend geraakt, doordat voor de meesten van ons het gedrukte woord model staat voor de manier waarop wij geschreven teksten zien, dat de verschillende exemplaren van eenzelfde tekst dezelfde boodschap overbrengen. Of men nu het ene of het andere exemplaar van eenzelfde druk te pakken heeft, alles aan beide exemplaren ziet er hetzelfde uit, en de tekst in beide exemplaren is identiek, tot de fouten aan toe. In een schriftcultuur waarin het handgeschreven woord dominant is, is dat anders. Ieder exemplaar van eenzelfde tekst is anders dan alle andere exemplaren. Dat geldt voor de

manier waarop de tekst is vormgegeven, want niet alle kopiïsten hebben dezelfde competentie, maar dat geldt eveneens voor de bewoordingen van de tekst, want men kan ervan uitgaan dat iedere kopie van een tekst wijzigingen oplevert ten opzichte van de legger.

Laten we met de tekstuele kant van de handgeschreven tekst beginnen.¹⁴ Sommige teksten hadden groot gezag binnen de middeleeuwse schriftcultuur. De boeken van de Latijnse bijbel hoorden daar ongetwijfeld toe. Toch was niemand in staat te weten, wat er nu precies in de bijbel hoorde te staan, omdat alle handschriften die boeken van de bijbel bevatten ook overschrijffouten konden bevatten. Die kopiïstfouten werden nog verergerd omdat degenen die vaak met dit soort gezaghebbende teksten omgingen zich bewust waren van het feit, dat afschrijven het maken van fouten met zich meebracht. Zag men een fout (of: dacht men een fout te zien) dan werd die ‘fout’ zonder pardon ‘verbeterd’, omdat het Woord van God immers foutloos hoorde te zijn. Fouten hoorden daarin niet thuis. De cisterciënzer monniken gingen er na 1100 toe over, geletterd als ze waren, om één bijbel in vier banden te kopiëren, die vervolgens als standaard gold. Het was dan wel geen foutloze tekst, maar in ieder geval een ‘goede’ tekst. Wilde een klooster een bijbel, dan diende het dit exemplaar te kopiëren. Daarmee slopen ongetwijfeld nieuwe fouten in de tekst, maar het eindresultaat zou nog altijd een redelijk goede tekst opleveren.¹⁵ Als men de bijbelhandschriften al niet kon vertrouwen, dan kon men andere, minder gezaghebbende teksten nog minder vertrouwen. Die werden zo mogelijk nog meer ‘gecorrigeerd’ dan de bijbel of de teksten van de Latijnse klassieken, waar men het correcte gebruik van het Latijn uit wilde leren. Men kan zover gaan om ieder handschrift van een tekst te beschouwen als een schriftelijke ‘performance’ van die tekst, waarin de tekst kon worden aangepast aan het publiek dat de kopiïst voor ogen had.¹⁶ Het is ook mogelijk om te spreken van even zovele ‘redacties’ van een tekst als er handschriften van zijn, waarbij de ideale tekst als het ware vlees geworden is op de materiële bladzijden van het handschrift.¹⁷

De kopiïsten die verantwoordelijk waren voor deze ‘performances’ of ‘redacties’ hielden ook rekening met de leesvaardigheid van hun publiek. Het lezen van geschreven teksten in het Latijn bracht de nodige moeilijkheden met zich mee, vooral voor diegenen die het Latijn niet als moedertaal hadden geleerd – en dat waren na verloop van tijd allen.¹⁸ De kleinste veranderingen konden de leesbaarheid beïnvloeden. Het onderscheid maken in een geschreven tekst tussen majuscuul en minuscuul (tussen wat we nu bovenkast en onderkast,

of hoofdletters en kleine letters zouden noemen) maakt het lezen van teksten in de eigen taal stukken gemakkelijker. Het aanbrengen van interpunctie, om zo aan te geven waar men bij het lezen diende te pauzeren, of om de opbouw van de zin te verduidelijken, helpt ook aanzienlijk. En het aanbrengen van wit tussen de woorden, zodat de lezer weet waar het eerste woord ophoudt en het tweede begint, is voor iemand die een tekst moet lezen in een andere dan zijn moedertaal erg handig. Toen de Latijnse schriftcultuur zich uitbreidde onder volkeren die geen van het Latijn afgeleide moedertaal spraken, moesten de nieuwe geletterden zich aanpassen aan een lay-out van handschriften waarin aan de leesbaarheid veel minder aandacht werd besteed dan zij nodig achtten. In de vroege Middeleeuwen waren het de insulaire monniken, in Ierland en Engeland, die voor het eerst woordscheiding introduceerden. Op het Romaans sprekende deel van het Europese vasteland werd deze innovatie voor het eerst systematisch toegepast in Frankrijk, in de tiende eeuw, toen de Romaanssprekenden aldaar kennelijk last kregen met het lezen van teksten in het Latijn waarin niet alle woorden duidelijk van elkaar gescheiden werden. En zo geeft de geschiedenis van woordscheiding en interpunctie suggesties over de taalkundige ontwikkelingen in de Romania.¹⁹

Bij het maken van geschreven teksten kunnen ook andere dan tekstuele overwegingen een rol spelen. Een tekst kan van betekenis veranderen door hem af te schrijven in een andere handschriftelijke context. Voor de lezer maakte het bijvoorbeeld verschil of hij de tekst van een heiligenleven las als onderdeel van een serie heiligenlevens, georganiseerd volgens het kerkelijk jaar (in dat geval had hij zeer waarschijnlijk te maken met een *lectionarium*, een voorleesboek dat werd samengesteld om te dienen voor de monastieke liturgie, waarin tijdens de metten gelezen werd uit het leven van de heilige die op een bepaalde dag gevierd werd), of in een apart boek, met pagina-grote miniaturen, en met veel (duur) wit om de tekst. Dan ging het zeer waarschijnlijk niet om een willekeurige heilige, maar bijvoorbeeld om de patroonheilige van het klooster waar dit luxehandschrift voor werd vervaardigd.²⁰ De tekst was in beide gevallen hetzelfde, de betekenis voor de lezers zeer verschillend. Soms kon het verschil ook nog in de tekst worden aangegeven, bijvoorbeeld door de twee woorden ‘*patronus noster*’, ‘onze patroon (-heilige)’ aan de tekst toe te voegen.

Een kopiist (of zijn opdrachtgever) kon een bestaande tekst dus op verschillende manieren van betekenis doen veranderen. Tegenwoordig is het in onze cultuur van het gedrukte boek gebruikelijk om één tekst van één auteur in één band te produceren. En als er al eens meerdere

teksten van meerdere auteurs in één band worden gedrukt, dan heeft althans die band één titel. In de Middeleeuwen kwam dit veel minder voor. Meerdere teksten, waarvan de auteurs al dan niet bekend waren, werden in één band afgeschreven, en die band had niet noodzakelijk één titel. Dat had tot gevolg dat de betekenis van een afgeschreven tekst kon veranderen door de context van het handschrift. Het maakte nogal wat uit of een historiografisch werk over de pausen werd afgeschreven samen met historiografische werken over, bijvoorbeeld, de Romeinse keizers (in dat geval was het kennelijk de bedoeling van de samensteller van het handschrift om een historiografische verzameling te maken) of dat hetzelfde werk in een handschrift met werken van het kerkelijk recht werd afgeschreven (in dat geval was het kennelijk de bedoeling om de historische achtergrond van de pauselijke rol in de ontwikkeling van het recht van de Kerk te benadrukken).²¹

Hoe een tekst eruitzag, wat de lay-out was, en hoe de handschriftelijke context was waarbinnen de tekst werd overgeleverd – het waren omstandigheden die het begrip van de tekst beïnvloedden, ook al was er aan de inhoud van de tekst hoegenaamd niets veranderd. In de eenentwintigste eeuw laten wij ons nog steeds iets gelegen liggen aan het uiterlijk van onze boeken: veel boekenkopers zullen, als ze de keus gelaten wordt tussen een gebonden en een gebrocheerde uitgave van een verder identieke tekst, kiezen voor de gebonden uitgave. Maar, en zeker ook onder academici, de context van de informatie, de inhoud van de tekst zelf, is steeds minder belangrijk. Academici gebruiken graag elektronische databestanden en bibliografieën, en zijn tevreden met die ene titel waar ze naar op zoek waren, zonder zich tijd te gunnen om in de gedrukte versies van diezelfde bibliografieën te kijken naar de titels die onder hetzelfde kopje als de gezochte titel vermeld worden. Zo verliezen ze soms meer informatie dan ze wonnen via hun elektronische zoekstrategie. Het moge duidelijk zijn dat de omgang met informatie in een handschriftelijke samenleving een andere is dan die in een samenleving waarin het elektronische woord aan de winnende hand is.

Bewaren

Om geschreven teksten te kunnen gebruiken, moeten ze bewaard worden. Een belangrijke vraag is derhalve, waarom sommige teksten wel en andere niet werden bewaard. Daarbij moeten we ons niet alleen beperken tot de middeleeuwse selectiecriteria, maar ook

denken aan de redenen die nadien geleid hebben tot de vernietiging van middeleeuwse geschreven teksten. Veel is namelijk verloren gegaan. Wanneer een geschreven tekst geen doel meer diende, was er geen reden hem nog langer te bewaren. Veel correspondentie, bijvoorbeeld, is letterlijk gebruikt om de kachel mee aan te maken. Perkament bleek zeer geschikt om er voedsel luchtdicht mee af te sluiten of, als het om grotere bladen ging, er vliegers van te maken.²² Toen in de achttiende eeuw en in de vroege negentiende eeuw de bibliotheken van opgeheven kloosters overal in Katholiek Europa een nieuwe bestemming moesten krijgen, lagen de binnenplaatsen van de staatsbibliotheken vol met binnengekomen handschriften, die in weer en wind lagen te wachten op selectie en, hopelijk, opname in deze nieuwe van staatswege georganiseerde bibliotheken.²³ Veel hiervan kwam op de markt, en kwam via privé verzamelingen alsnog in openbare bibliotheken terecht; veel was ook niet naar de smaak van bibliothecarissen en verzamelaars en ging verloren.

Ook in de Middeleeuwen hadden sommige teksten een betere overlevingskans dan andere. In ieder geval probeerde men die geschreven teksten te bewaren, die nog eens zouden kunnen dienen tot bewijs van datgene wat erin opgetekend was. Dat zijn de documenten die bekend staan als oorkonden. Oorkonden hadden echter alleen een grotere overlevingskans wanneer ze inderdaad konden worden gebruikt om rechten te doen gelden. Het zou zeer lang duren voordat oorkonden het konden winnen van andere middelen in juridische aangelegenheden. Getuigen, het zweren van eden, de rituele overdracht van voorwerpen die stonden voor belangrijke bezittingen zoals stukken land, en andere symbolische handelingen waren voor niet-geletterden belangrijker dan geschreven teksten. Pas toen de machthebbers zelf zich in voorkomende gevallen onderworpen aan het geschreven woord van de oorkonden werd het ook voor anderen interessant om zich op geschreven documenten te beroepen. In Engeland zou het tot 1290 duren voordat eigendomsrechten op land alleen nog maar met behulp van geschreven stukken konden worden aangetoond – en die mochten dan ook nog niet ouder zijn dan honderd jaar. Men kon dus niet langer, zoals vroeger, getuigen oproepen die ‘van horen zeggen’ hadden dat iemand een bepaald stuk land in bezit had gehad.²⁴ Deze Engelse ontwikkeling kent parallellen elders in Europa. Overal worden er vanaf het midden van de dertiende eeuw steeds vaker oorkonden opgesteld, kennelijk omdat overal het gebruik van deze documenten voordelen beloofde. Waarom deze groei nu juist in de ‘lange dertiende

eeuw' plaatsvond, is overigens een vraag waarop tot dusverre geen bevredigend antwoord te geven is.²⁵

Om oorkonden te kunnen gebruiken, moeten ze bewaard worden. In Engeland was het in 1290 zinnig om oorkonden van honderd jaar geleden te bewaren. Ook elders leerde men het belang van het bewaren van oorkonden. Er is een spectaculair geval bekend uit Noorwegen, uit het diocees Stavanger, waar een oorkonde van 1292 over een grensgeschil eeuwenlang werd bewaard door een van de partijen, zodat deze oorkonde in 1627 kon worden gebruikt bij een geschil over dezelfde grens. Deze oorkonde bleef tot 1847 in handen van de erfgenamen; na 555 jaar werd het document eindelijk overgedragen aan het Noorse nationale archief.²⁶

Het bewaren van oorkonden is één ding, er moeten ook methodes worden bedacht om oorkonden die na lange tijd in een rechtszaak konden worden ingebracht op echtheid te controleren. In Italië ontwikkelde men hiervoor de instelling van het notariaat, waarbij de partijen die voor de notaris waren verschenen slechts een afschrift kregen uit het boek van de notaris. Bij een eventueel geschil besliste het boek met daarin het origineel. Ten noorden van de Alpen werd het gewoonte dat instanties die rechtsgeldige oorkonden uitvaardigden, voor eigen gebruik afschriften van hun oorkonden maakten, bijvoorbeeld in registers. Die registers konden worden geraadpleegd om te zien of een oorkonde echt of vals was. En in Hongarije fungeerden bepaalde kerken als 'geloofwaardige plaatsen', hetgeen betekende dat de archiefstukken die daar door geloofwaardige clerici werden bewaard het pleit konden beslechten.²⁷ Ook in laatmiddeleeuws Friesland speelden kerkelijke archiefdepots de rol die in de omliggende gebieden door de archiefdepots van de wereldlijke overheden gespeeld werd.²⁸ In alle genoemde gevallen ging het erom, dat werd afgesproken welke versie van een document betrouwbaar geacht zou worden. De documenten uit het archief van een privé persoon konden worden vergeleken met de versies van diezelfde documenten waarvan men afgesproken had dat ze betrouwbaar waren. De ontwikkeling van de archieven van individuen ging dus gelijk op met de ontwikkeling van de 'geloofwaardige plaatsen': boeken, bepaalde kerken en kloosters of archiefdepots.

De geloofwaardigheid van de documenten die op geloofwaardige plaatsen werden bewaard leidde tot een groei van het vertrouwen in het schrift als zodanig. Men hoefde niet zelf te kunnen lezen en schrijven, zoals we zagen in het uitzonderlijk goed gedocumenteerde geval van Benedetto del Massarizia, om toch gebruik te kunnen maken

van de mogelijkheden die schriftelijke documentatie bood. De boeren uit het bisdom Stavanger dachten er ook zo over.

De groei in het vertrouwen in het schrift leidde tot een groeiende vraag naar geschreven documenten. Dat is aantoonbaar wanneer we de uit een bepaald gebied overgeleverde oorkonden bezien. Uit het graafschap Holland zijn uit de periode 1083-1198 in totaal niet meer dan zeventien oorkonden en oorkonde-achtige documenten overgeleverd, die werden uitgevaardigd door Hollanders voor Hollanders.²⁹ Dat betekent, dat in de twaalfde eeuw oorkonden hier nog een zeer zeldzame verschijning waren. Die indruk wordt versterkt wanneer we het relaas lezen over de inwijding van de nieuwe kerk van het klooster Egmond, in 1143. Hartbert, de bisschop van Utrecht, kwam voor de gelegenheid naar Egmond, en gaf een schenking aan de heilige Adalbertus, de patroonheilige van het klooster, waarvan een oorkonde in het Latijn was opgemaakt. Die tekst werd zoals te doen gebruikelijk voorgelezen in het Latijn, en vervolgens samengevat in de taal van het volk. De schenking van graaf en gravin moest het echter, zo lijkt het, zonder begeleidende oorkonde doen.³⁰ Een eeuw later was het schriftelijk bewijsstuk echter geheel en al ingeburgerd. Het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, verschenen in vijf delen, heeft dan ook, terwijl alle oorkonden van de zevende eeuw tot en met 1122 die plaatsen in het graafschap noemen in een enkel deel passen, het hele laatste deel nodig voor de oorkondenproductie van zegge en schrijve acht jaar – en dan heeft men ook nog enige selectie moeten toepassen.³¹ We kunnen ervan uitgaan, dat veel documenten uit die acht jaar, zoals reçu's voor de aankoop van een koe op de markt, verloren zijn gegaan nadat ze hun functie verloren hadden. Maar er is dus toch enorm veel bewaard gebleven. Het kan niet anders of dat is het gevolg van de groei in de dertiende-eeuwse oorkondenproductie, die op zijn beurt weer het gevolg was van een groeiend vertrouwen in het geschreven woord.

Gebruiken

We hebben inmiddels al enkele voorbeelden gezien van het gebruik van geschreven teksten. Samenvattend zou men kunnen zeggen dat geschreven teksten kunnen worden gelezen en voorgelezen, ze kunnen worden afgeschreven (en hun kopieën kunnen op hun beurt weer worden gelezen, voorgelezen en afgeschreven), ze kunnen ook worden becommentarieerd en van hulpteksten voorzien (daarbij valt te denken

aan indices, inhoudsopgaven, of, in geval ze worden afgeschreven in handschriften die worden gewijfd aan één auteur, een korte inleiding over het leven van die auteur).³²

Geschreven teksten konden worden bewaard in archieven of bibliotheken, maar ze konden ook willens en wetens worden vernietigd. Dat gebeurde met oorkonden die, hoewel ze echt waren, een stand van zaken weerspiegelden die niet meer overeenkwam met de veranderde omstandigheden.³³ Al in de negende eeuw werden oorkonden ongeldig gemaakt door hun perkament te doorsteken, de zogeheten *transpunctio*. Het doorsteken vond plaats in het openbaar, zodat alle aanwezigen wisten dat de oorkonde voortaan niet langer geldig was.³⁴ En als ze tegen het ongeldig maken geen bezwaar gemaakt hadden, dan konden ze op hun zwijgende instemming worden aangesproken. Het gebeurde zeer vaak dat rechtstitels op deze of vergelijkbare wijze vernietigd werden, omdat iemand de herinnering aan de erin vermelde feiten wilde uitwissen. Soms ging het zelfs om hele archieven. Gedurende de Peasants' Revolt van 1381 in Engeland probeerden de rebellen alle documenten te verbranden, en zij slachtten iedereen af die de inhoud kende, of de inhoud uit het hoofd kon leren van documenten oud of nieuw.³⁵ Ook de 'spontane' vernietiging van documenten door de Italiaanse communes en de Vlaamse steden moet in dit licht worden gezien.³⁶

In veel plechtigheden speelden oorkonden een rol naast andere vormen van communicatie. Zij waren belangrijk in het rechtsleven (en diegenen die juridisch geletterd waren, konden ze gebruiken), maar zij waren misschien nog wel belangrijker omdat een document kon worden geïdentificeerd met degene die het had uitgevaardigd. Men kende contactrelikwieën: voorwerpen die deel hadden aan de kracht van een heilige, omdat ze met de heilige zelf in contact waren geweest. Op een vergelijkbare manier kon de oorkonde net zo machtig zijn als degene die het document had uitgevaardigd. In de IJslandse *Sturlunga saga*, een compilatie van rond 1300, is de saga van Þorgils skarði opgenomen, en daarin wordt een geschil tussen IJslandse boeren beschreven. Na enige tijd staat Ólaf Þórðarson op en zegt, dat er een brief van koning Hákon over de zaak is, die Þorgils zal laten voorlezen. Þorgils kijkt naar het zegel (en kan daaraan zien dat de brief inderdaad van koning Hákon stamt), en laat iemand anders de brief hardop voorlezen. Daarop wordt het stil. Þorgils heeft namelijk via de brief de koning zelf aanwezig gemaakt. De brief van de koning is de koning.³⁷ Dat suggereert dat ook het 'doden' van oorkonden door *transpunctio* een enorme indruk gemaakt moet hebben. Door het document te

doden, wordt immers degene die het uitvaardigde in zekere zin ook gedood.

De studie van het publiek gebruik van geschreven teksten moet vaak aandacht besteden aan de context waarin deze teksten werden voorgelezen. We hebben grote aantallen handschriften over van teksten die bedoeld waren voor de liturgie in de middeleeuwse kerken. Hoewel er nog veel meer door intensief gebruik verloren moeten zijn gegaan, kunnen we ons daarom een redelijk beeld vormen van de teksten, die tijdens de vieringen in kloosters en kathedralen, maar ook in eenvoudiger parochiekerken en kapellen, werden gebruikt. Toch vormen die teksten maar een deel van het verhaal. Het kerkgebouw zelf was het centrum van de religieuze ervaring, waar de aanwezigheid van God met alle zintuigen kon worden waargenomen.³⁸ Men *zag* er de heerlijkheid Gods in het, soms gekleurde, gebroken licht dat door de vensters naar binnen viel. Men zag ook de hostie tijdens de consecratie, en daarmee zag men de lijfelijke aanwezigheid Gods. De relikwieën van de heiligen waren aanwezig, en daarmee de heiligen zelf. Men *rook* de geuren van heiligheid, het intiemste symbool van de goddelijke nabijheid. Men *smaakte* door het tot zich nemen van de hostie het lichaam van Christus, en de geestelijken smaakten in de wijn ook Christus' bloed. Men kon het heilige aanraken, door de bijbel, het Woord Gods en daarmee God zelf, te kussen, of de hostie aan te raken. En men *hoorde* het gezang tot eer van God, en het Woord Gods zelf. Alle zintuigen werden aangesproken. De boodschap van het Woord Gods en zijn interpretatie in de preek en in de teksten van de liturgie vormden slechts een onderdeel naast vele andere in het samenspel van zintuiglijke waarnemingen. Alle kunsten worden ingezet door de geestelijkheid om de ervaring van de liturgie af te zetten tegen de alledaagsheid buiten het kerkgebouw.

Ook in andere omstandigheden waren naast teksten, geschreven en gesproken, andere, niet-verbale communicatiemiddelen denkbaar belangrijker dan we nu voor mogelijk zouden houden. De heerschappij van koning en keizer werd gesymboliseerd door kledingstukken en attributen. Ze vormden voor de meesten de essentie van de heerschappij. Hoe wist men, bijvoorbeeld, dat het Duitse rijk bestond? Dat wist men, doordat er een symbooltaal bestond, die datzelfde rijk representeerde, aanwezig maakte. Het Heilige Roomse Rijk bestond uit uiterlijke, rituele vormen, uit de kleding die bij de kroning werd gedragen, uit plechtige handelingen, waarbij men persoonlijk in de aanwezigheid van de heerser kon zijn.³⁹ Dat was zo tot ver na het einde van de Middeleeuwen. Pas aan het einde van de achttiende eeuw,

toen het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie op zijn einde liep, kwamen er stemmen op om het wezen van het rijk niet langer te identificeren met 'de oude kleren van de keizer', namelijk de kleren van (zoals men dacht) Karel de Grote. De jonge Hegel schreef over die oude kleren dat 'een keizer [hiermee] in meer recente tijden ... zozeer als dezelfde keizer, die Karel de Grote was, [wordt] uitgebeeld, dat hij zelfs nog diens eigen kleren draagt'.⁴⁰ Maar dit betekent, dat nog in de tijd van Hegel macht kon worden uitgeoefend middels niet-verbale communicatiemiddelen, en dat geschreven teksten in het uitoefenen van de macht kennelijk naast andere communicatiemiddelen werden gebruikt.

Dit heeft consequenties voor de bestudering van de middeleeuwse schriftcultuur. We kunnen de rol van geschreven teksten schromelijk overschatten als we daarnaast niet ook de rol van mondelinge en niet-verbale communicatiemiddelen in onze analyse betrekken. Over dat laatste is in de laatste decennia zeer veel geschreven: over de symbolische rol van ruimtes, geuren en kleuren, visuele beelden, gebaren en houdingen, kleding, symbolische objecten, rituelen en de rol daarin van feesten en maaltijden, politieke rituelen, zoals acclamaties, kroningen, blijde inkomsten, vergaderingen, eden, koninklijke trouwerijen en begrafenissen, de verschillende talen die, vaak naast elkaar, in bepaalde samenlevingen werden gebruikt, *lieux de mémoire*, mondelinge overlevering en 'mondelinge literatuur' – de lijst is lang, zeer lang.⁴¹ Om te weten te komen, welke betekenis het geschreven woord had voor de verschillende sociale groepen die we in de verschillende middeleeuwse samenlevingen tegenkomen, kunnen we uitgaan van de overgeleverde geschreven teksten, maar we kunnen niet volstaan met het bestuderen van het lezen, voorlezen en afschrijven van die teksten. Want ook voor diegenen die zelf niet, of niet goed, konden lezen en schrijven, hadden geschreven teksten betekenis. Hun (on-)geletterdheid kunnen we niet begrijpen zonder kennis van de oraliteit waarbinnen zij leefden.

Hoe kan men de middeleeuwse schriftcultuur bestuderen?

We naderen het slot van onze uiteenzetting. Ik heb geprobeerd duidelijk te maken, waaruit het vakgebied van de Middeleeuwse Schriftcultuur bestaat. Het is niet hetzelfde als de paleografie, die de geschiedenis van het schrift bestudeert, of de codicologie, die de middeleeuwse handschriften als onderzoeksobject heeft. Ook is het niet hetzelfde

als de oorkondenleer, die zich bezighoudt met de oorkonden. Wel zal de gene, die zich wil bezighouden met de middeleeuwse schriftcultuur, in staat moeten zijn om zich de resultaten eigen te maken van het onderzoek, gedaan door de beoefenaren van deze disciplines, en ook van dat, gedaan in de epigrafiek, de papyrologie, de boekgeschiedenis, ja zelfs de numismatiek. Bovendien zal men zich een weg moeten banen in de filologieën die zich bemoeien met de talen van de teksten die binnen een bepaalde schriftcultuur werden gebruikt. Kennis van het Middeleeuws Latijn is altijd een vereiste, welke middeleeuwse schriftcultuur men ook bestudeert; de kennis van de verschillende ‘volkstalen’ waarin geschreven werd (en van de talen waarin werd gesproken, ook al schreef men er (nog) niet in), is eveneens onmisbaar. Afhankelijk van de aard van de in deze talen geschreven teksten dient men dan ook nog kennis te hebben van literatuurgeschiedenis, kunstgeschiedenis, rechtsgeschiedenis, institutionele geschiedenis en kerkgeschiedenis – om alleen maar enkele van de belangrijkste takken van de geschiedwetenschap te noemen. Geen enkele onderzoeker is in staat om op al deze terreinen goed thuis te zijn. Samenwerking tussen de disciplines is dus geboden, misschien nog wel meer dan op andere terreinen van de mediëvistiek. En als men de grenzen van de uit eigen onderzoek enigszins bekend geworden middeleeuwse schriftcultuur wil overschrijden, als men een comparatieve benadering wil toepassen, dan is enig organisatorisch talent zeker nodig. Maar hoe men ook samenwerkt, het gaat bij de studie van het maken, bewaren en gebruiken van middeleeuwse geschreven teksten eerst en vooral om een vorm van geschiedenis: de mensen achter de geschreven teksten, hun motieven en mogelijkheden staan centraal. De geschiedenis van de middeleeuwse schriftcultuur is onderdeel van de sociale geschiedenis van de communicatie.

Dankwoord

Het is mij een eer en een genoegen om vanaf deze plaats een aantal personen te bedanken. Ik dank het College van Bestuur en de decaan Wiljan van den Akker van de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht voor het in mij gestelde vertrouwen. Ik dank het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur voor de voortreffelijke ondersteuning van het onderzoek dat ik in Utrecht heb mogen verrichten sinds mijn komst naar deze universiteit, nu al weer iets meer dan vijftien jaar geleden. Ik dank mijn collega-mediëvisten

binnen de Faculteit Geesteswetenschappen voor de vruchtbare samenwerking op het gebied van onderzoek en onderwijs, en voor de vanzelfsprekendheid waarmee zij zolang ik ze ken in voorkomende gevallen over de grenzen van de eigen discipline durven kijken – kampioenen van ‘interdisciplinariteit’ lang voordat die term een *buzzword* binnen de geesteswetenschappen werd. Ik dank ook mijn naaste collega’s binnen de leerstoelgroep Middeleeuwse Geschiedenis, en in het bijzonder Mayke de Jong, die mij in 1996 naar Utrecht haalde om hier leiding te geven aan mijn Pionier Project over de verschriftelijking van de middeleeuwse samenleving. En ik dank de studenten, in de geschiedenis en de mediëvistiek, en de laatste jaren ook en vooral de studenten in de MA Middeleeuwse Studies en de internationale Research MA Medieval Studies, die door hun vragen en opmerkingen tijdens colleges en tutorials een belangrijker bijdrage leverden aan de ontwikkeling van het vakgebied dan ze zichzelf wellicht realiseren.

Academisch onderwijs en onderzoek zijn allang geen zaken meer, die men zonder inbreng van collega’s elders kan beoefenen. Ik zie ervan af om allen te noemen, met wie ik graag en veel heb samengewerkt. Zij moeten me dat maar vergeven; ik kan ze verzekeren dat ik ze niet ben vergeten. In Nederland hebben we voor de studie van de Middeleeuwen een voortreffelijke Onderzoekschool Mediëvistiek, waarbinnen we als mediëvisten met elkaar samenwerken. Die samenwerking levert tastbare resultaten op. Onder de Nederlandse collega’s wil ik die uit Amsterdam toch apart noemen. Zij zijn het geweest die mij gevormd hebben, en zonder hun onderwijs, langdurige samenwerking en discussies zou ik hier nu niet staan. Begrijpelijkerwijs zijn er vandaag weinig buitenlandse collega’s aanwezig. Het onderzoek naar de middeleeuwse schriftcultuur is evenwel bij uitstek een internationale aangelegenheid, en het internationaal samenwerken aan grotere projecten is een voorwaarde om tot nieuwe inzichten te komen. De comparatieve benadering, zo moge ook blijken uit de serie *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, heeft een meerwaarde die ruimschoots opweegt tegen de tijd en energie die gestoken moeten worden in het organiseren van internationale onderzoeksprojecten. Ik wil alle collega’s in binnen- en buitenland danken, die ertoe hebben bijgedragen dat we in Utrecht voortgang hebben kunnen boeken in de studie van de middeleeuwse schriftcultuur. Hun voortdurende steun belooft veel voor de toekomst. Tenslotte wil ik één van die collega’s met name bedanken: Anna Adamska, mijn *better half*, die ons gezamenlijke onderzoeksproject heeft geïnternationaliseerd op een manier die maakt

dat de Utrechtse aanpak van de middeleeuwse schriftcultuur overal in Europa en ver daarbuiten wordt geassocieerd met de comparatieve methode.

Ik heb gezegd.

Noten

In de noten heb ik mij voor zover mogelijk beperkt tot die titels, die toegang geven tot de relevante literatuur over de behandelde onderwerpen. In een aantal gevallen heb ik al eerder de literatuur zelf bijeen gezet. Dat heeft ertoe geleid dat er vrij veel publicaties van eigen hand worden genoemd. Hopelijk wil de lezer mij vergeven dat ik hier niet nogmaals alle verwijzingen, die in die publicaties voorkomen, herhaal. Dat zou teveel plaats hebben ingenomen.

1. D. Balestracci, *The Renaissance in the Fields: Family Memoirs of a Fifteenth-Century Tuscan Peasant*, vertaald door P. Squatriti en B. Merideth, met een inleiding door E. Muir (University Park, PA, 1999), p. 104.
2. Zie A.B. Adamska, “ ‘Audire, intelligere, memorie commendare’: Attitudes of the rulers of medieval Central Europe towards written texts”, in: *Along the Oral-Written Continuum: Types of Texts, Relations and their Implications*, ed. S. Ranković et al. (Turnhout, 2010: *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 20), pp. 333–352.
3. Zie hiervoor *New Approaches to Medieval Urban Literacy*, ed. G. Declercq et al. (in voorbereiding) en *Medieval Urban Literacy*, ed. M. Mostert et al., 2 vols. (Turnhout, 2010 en 2011: *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 22–23) (in voorbereiding).
4. Vgl. wat een toenmalige sociaal criticus, Paolo di Pace uit Certaldo, de Italiaanse bourgeoisie aanraade: “Altijd, wanneer je een document hebt laten opstellen, moet je daarvan zelf een boek bijhouden en daarin de datum, de notaris, de getuigen, de reden die je had om het document te laten maken en bij wie, op zo’n manier noteren dat ze het kunnen terugvinden. ... En houd het dicht bij je” (Paolo di Pace, *Libro di buoni costumi*, ed. A. Schiaffini (Florence, 1945), p. 144, geciteerd door Balestracci, *The Renaissance in the Fields*, p. 6).
5. Balestracci, *The Renaissance in the Fields*, p. 8.
6. Een eerste poging tot een comparatieve behandeling van ‘middeleeuwse boerengeletterdheid’ werd ondernomen in A.B. Adamska en M. Mostert, “The literacies of medieval town dwellers and peasants: A preliminary investigation”, in het *Festschrift* voor H. Samsonowicz, ed. A. Bartoszewicz et al. (Warschau, 2010) (ter perse).
7. Voor een overzicht van het onderzoek tot c. 1998, zie M. Mostert, “New approaches to medieval communication?”, in: *New Approaches to Medieval Communication*, ed. M. Mostert (Turnhout, 1999: *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 1), pp. 15–37 en *id.*, “A bibliography of works on medieval communication”, *ibid.*, pp. 193–318, een lijst van 1580 titels. De tweede editie, die in 2010 zou moeten uitkomen, telt meer dan drie keer zoveel titels.
8. Klassiek is R. McKitterick, *The Carolingians and the Written Word* (Cambridge, 1989), een synthese die afrekende met de evolutionaire vooruitgangsidee in dezen, en aanleiding gaf tot een groot aantal detailstudies waarin de

- vroegmiddeleeuwse geletterdheid in een positiever daglicht werd gesteld dan voorheen het geval was geweest. Zie voor de vroege receptie in Nederland van deze ideeën M. de Jong, “Het perkamenten woord: Over schrift en cultuur in de vroege Middeleeuwen”, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 106 (1993), pp. 10-22.
9. Zie M. Mostert, “Forgery and trust”, in: *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages*, ed. P. Schulte et al. (Turnhout, 2008: *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 13), pp. 37-59, hier pp. 40-41. Daar wordt verwezen naar het geval van een oudere dame van Surinaamse afkomst die niet kon lezen of schrijven, en die een kennis vroeg een brief voor te lezen. Maar omdat ze een gevoelige inhoud vermoedde, vroeg ze haar kennis om haar handen over haar oren te houden, omdat ze niet wilde dat die zou horen wat er in de brief stond. De ideeën van deze hedendaagse dame omtrent het schrift kunnen we zonder meer als die van een volledig ongeletterde beschouwen (zie J. Kurvers, *Met ongeletterde ogen: Kennis van taal en schrift van analfabeten* (Amsterdam, 2002), en de recensie van B. Van Maris, “De maan is wit: Analfabeet baseert zich vooral op gezond verstand”, *NRC Handelsblad* 7.9.2002, p. 39).
 10. Zie R. Chartier, *Culture écrite et société: L'ordre des livres (XIVe-XVIIIe siècle)* (Parijs, 1996), pp. 17 ff.; M. Mostert, *Oraliteit* (Amsterdam, 1998), p. 8.
 11. De term ‘secondary orality’ stamt van Walter Ong. Zie W.J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word* (Londen en New York, 1982).
 12. Mostert, “New approaches to medieval communication?”, pp. 19-22 geeft een overzicht van de in de Middeleeuwen bekende media (tot de uitvinding van de boekdrukkers) en de keuzes die gemaakt dienden te worden om ze al dan niet te gebruiken.
 13. M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record: England 1066-1307*, tweede editie (Oxford, 1993). Een derde herziene editie is in voorbereiding.
 14. Zie voor het volgende de samenvatting in M. Mostert, “What happened to literacy in the Middle Ages? Scriptural evidence for the history of the western literate mentality”, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995), pp. 323-335 en *id.*, “Das Studium alter Handschriften als Beitrag zu einer modernen Kulturwissenschaft”, in: *Die Aktualität des Mittelalters*, ed. H.-W. Goetz (Bochum, 2000), pp. 287-315, vooral pp. 309-311.
 15. Helder samengevat in *Bibelhandschriften und Bibeldrucke: Gutenbergbibel in Offenburg* (Offenburg, 1980), pp. 18-21.
 16. Mostert, “Das Studium alter Handschriften”.
 17. Voor dit concept van de ‘redactie’, zie T. Sniijders, *Ordinare et Communicare: Redactie, opmaak en transmissie van hagiografische handschriften in kloosters uit de Zuidelijke Nederlanden, 900-1200* (dissertatie Universiteit Gent, 2009), *passim*.
 18. Zie voor het volgende M.B. Parkes, *Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West* (Aldershot, 1992) en P. Saenger, *Space between Words: The Origins of Silent Reading* (Stanford, 1997) en, voor een beknopte samenvatting, M. Mostert, “De orale lezer”, in: *De lezer in ogeschouw: Een caleidoscoop van het lezen*, ed. W. de Moor en B. Vanheste (Den Haag, 1999), pp. 19-32.

19. Mostert, "De orale lezer", pp. 27-28.
20. Vgl. de voorbeelden van de lay-out van het *Leven van Sint Amand*, afgebeeld in Snijders, *Ordinare et Communicare*, p. 142.
21. Zie de beschrijving van de handschriften van het *Liber Pontificalis* in de editie van L. Duchesne, *Le "Liber Pontificalis": Texte, introduction et commentaire*, tweede editie, verzorgd door C. Vogel, 3 dln. (Parijs, 1955).
22. Zie John Aubrey (1626-1697), *The Natural History of Wiltshire*, ed. J. Britton (Londen, 1847), "A digression 1633", over het 'hergebruik' van de handschriften van de abdij van Malmesbury. Over de vijanden van het boek bestaat in het Nederlands het zeer leesbare B. Büch, *Boekenpest* (Amsterdam, 1988).
23. P.A. Maccioni Ruju en M. Mostert, *The Life and Times of Guglielmo Libri (1802-1869): Scientist, Patriot, Scholar, Journalist and Thief: A Nineteenth-Century Story* (Hilversum, 1995), geeft een beeld van de situatie in de bibliotheken in Toscane en Frankrijk – en van de mogelijkheden voor verzamelaars om zich te verrijken.
24. Clanchy, *From Memory to Written Record*, pp. 35-43.
25. M. Mostert, "Lezen, schrijven en geletterdheid: Communicatie, verschriftelijking en de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002), pp. 203-221, hier pp. 218-221.
26. A. Nedkvitne, *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia* (Turnhout, 2004: *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 11), pp. 96-97.
27. K. Szende, "The uses of archives in medieval Hungary", in: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, ed. A. Adamska en M. Mostert (Turnhout, 2004: *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 9), pp. 107-142.
28. M. Mostert, "The early history of written culture in the Northern Netherlands", in: *Along the Oral-Written Continuum*, pp. 441-480, hier p. 477.
29. J.W.J. Burgers, "Trust in writing: Charters in the twelfth-century county of Holland", in: *Strategies of Writing*, pp. 111-131, hier p. 126, en vgl. ook J.W.J. Burgers en M. Mostert, "De manie overal vervalsingen te zien: Oorkondenvervalsingen in Egmond en Holland", in: *Het klooster Egmond: Hortus conclusus*, ed. G.N.M. Vis (Hilversum, 2008: *Egmondse Studiën* 5), pp. 103-123, hier p. 123.
30. Burgers en Mostert, "De manie", p. 108.
31. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 5 dln. (Den Haag [etc.], 1970-2005), 1, *Eind van de 7de eeuw tot 1222*, ed. A.C.F. Koch, 2, *1222 tot 1256*, 3, *1256 tot 1278*, 4, *1278 tot 1291*, ed. J.G. Kruisheer, 5, *1291 tot 1299*, ed. E.C. Dijkhof, met medewerking van J.G. Kruisheer.
32. Vgl. het schema in Mostert, "Lezen, schrijven en geletterdheid", p. 214. Voor een nuttige typologie van de marginale aantekening, zie D. Ganz, *Corbie in the Carolingian Renaissance* (Sigmaringen, 1990: *Beihefte der Francia* 20), pp. 68-69.
33. A. Adamska en M. Mostert, "The 'violent death' of medieval charters: Some observations on the symbolic uses of documents", in: *Ecclesia, Cultura, Potestas: Studia z dziejów kultury i społeczeństwa: Księga ofiarowana Siostrze Profesor Urszuli*

- Borkowskiej OSU*, ed. P. Kras *et al.* (Krakau, 2006), pp. 699-709.
34. J. Nelson, "Dispute settlement in Carolingian West Francia", in: *The Settlement of Disputes in Early Medieval Europe*, ed. W. Davies en P. Fouracre (Cambridge, 1968), pp. 45-64, hier p. 58.
 35. Zo het rapport van de kroniekschrijver Jean Froissart, samengevat naar T. Jones en A. Ereira, *Medieval Lives* (Londen, 2004), p. 16.
 36. Voor Italië, zie P. Koch, "Die Archivierung kommunaler Bücher in den ober- und mittellitalienischen Städten im 13. und frühen 14. Jahrhundert", in: *Kommunales Schriftgut in Oberitalien: Formen, Funktionen, Überlieferung*, ed. H. Keller en T. Behrmann (München, 1995), p. 65. Voor Vlaanderen, zie J. van Leeuwen, "Rebels, texts and triumph: The use of written documents during the revolt of 1477 in Bruges", in: *Strategies of Writing*, pp. 301-322.
 37. *Saga of Þorgils skarði*, c. 13, in: *Sturlunga saga*, vertaald door J.H. McGraw, 2 dln. (New York, 1970).
 38. Voor het volgende, zie H. Wenzel, *Hören und Sehen, Schrift und Bild: Kultur und Gedächtnis im Mittelalter* (München, 1995), pp. 95-127.
 39. B. Stollberg-Rilinger, *Des Kaisers alte Kleider: Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches* (München, 2008).
 40. G.F.W. Hegel, *Die Verfassung Deutschlands* (1802), in: *id.*, *politische Schriften, mit einem Nachwort von Jürgen Habermas* (Frankfurt a.M., 1966), pp. 85-86, geciteerd in Stollberg-Rilinger, *Des Kaisers alte Kleider*, p. 7.
 41. Zie Mostert, "A bibliography", bij voorkeur de tweede editie.

Curriculum vitae

Marco Mostert (geboren op 21 augustus 1957 te Muiden), studeerde (Middeleeuwse) Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (1976–1983). Zijn doctoraalscriptie schreef hij te Cambridge. Van 1984 tot 1986 was hij werkzaam als onderzoeksmedewerker bij de Stichting voor Historisch Onderzoek (NWO) en bereidde zijn dissertatie voor. In 1986 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam bij Prof. Dr. C. van de Kieft op een dissertatie over *The Political Theology of Abbo of Fleury: A Study of the Ideas about Society and Law of the Tenth-Century Monastic Reform Movement* (Hilversum, 1987). Vervolgens hield hij zich tijdens een nieuwe aanstelling bij de Stichting voor Historisch Onderzoek tussen 1987 en 1989 als ‘postdoc’ bezig met de bibliotheek van het klooster Fleury (Saint-Benoît-sur Loire), en was van 1989 tot 1994 verbonden aan de Universiteit van Amsterdam als ‘senior fellow’ van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. Van 1996 tot en met 2000 leidde hij het Pionier Project ‘De verschriftelijking van de vroegmiddeleeuwse samenleving, ca. 400–ca. 1200’ aan de Universiteit Utrecht, waarna hij als Senior Docent-Onderzoeker verbonden was aan de leerstoelgroep Middeleeuwse Geschiedenis van diezelfde universiteit. Per 1 januari 2009 werd hij aangesteld als hoogleraar in de Middeleeuwse schriftcultuur.

De laatste uitgaven in deze reeks zijn:

- Monique Moser-Verrey, *Isabelle de Charrière and the Novel in the 18th Century* (2005)
- Paul Op de Coul, *De opmars van de operaregisseur. Een encensering van Mozarts Zauberflöte uit 1909* (2005)
- Peter de Voogd, *Laurence Sterne's Maria uitgebeeld: boekillustratie en receptiegeschiedenis* (2005)
- Nicole Pellegrin, *Entre inutilité et agrément. Remarques sur les femmes et l'écriture de l'Histoire à l'époque d'Isabelle de Charrière (1740-1806)* (2005)
- Berteke Waaldijk, *Talen naar cultuur. Burgerschap en de letterenstudies* (2005)
- Orlanda Soei Han Lie, *Wat bezielt een mediëvist? Mastering the Middle Ages* (2005)
- Sjef Barbiers, *Er zijn grenzen aan wat je kunt zeggen* (2006)
- Mayke de Jong, *Over religie, vroege middeleeuwen en hedendaagse vragen* (2006)
- Huub van den Bergh, *Zeker weten door zuiver meten?* (2006)
- Johann-Christian Klamt, *Over kunstenaars signature en zelfportretten* (2006)
- Rosemarie L. Buikema, *Kunst en vliegwerk. Coalities in de Cultuurwetenschappen* (2006)
- Karl Kügle, *Over het componeren* (2006)
- René Kager, *Zoeken naar woorden* (2007)
- Peter Schrijver, *Keltisch en de burenen: 9000 jaar taalcontact* (2007)
- Peter Koolmees, *De erfenis van Dr. Vlimmen. Over de geschiedenis van de diergeneeskunde* (2007)
- Joost Vijselaar, *Psyche en elektriciteit* (2007)
- H.F. Cohen, *Krasse taal in Utrechts aula: Christendom en Islambeschaving in hun verhouding tot het ontstaan van de moderne natuurwetenschap* (2007)
- Marlene van Niekerk, *The Fellow Traveller (A True Story)* (2008)
- Bas van Bavel, *Markt, mensen, groei en duurzaam welzijn? Economie en samenleving van de Middeleeuwen als laboratorium* (2008)
- Ed Jonker, *Ordentelijke geschiedenis. Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap.* (2008)
- Wolfgang Herrlitz, *(Hoog-) Leraar Frantzen. Een stukje historie van het 'hoog' en 'laag' in de lerarenopleiding Duits te Utrecht* (2008)
- Wijnand W. Mijnhardt, *Religie, tolerantie en wetenschap in de vroegmoderne tijd* (2008)
- Michal Kobialka, *Representational Practices in Eighteenth-Century London: A Prolegomenon to Historiography of the Enlightenment* (2009)
- Árpád P. Orbán, *Kan een christen twee heren dienen? De omgang met Ovidius in de Latijnse Middeleeuwen* (2009)
- Geert Buelens, *In de wereld* (2009)
- Paul Ziche, *Door een rode bril. Idealisme voor Cartesianen* (2009)
- Deryck Beyleveld, *Morality and the God of Reason* (2009)
- Eric Reuland, *Taal en regels. Door eenvoud naar inzicht* (2009)
- Sander van Maas, *Wat is een luisteraar? Reflectie, interpellatie en dorsaliteit in hedendaagse muziek* (2009)
- Paul Gilroy, *Race and the Right to be Human* (2009)

Colofon

Copyright: Marco Mostert

Vormgeving en druk: Labor Grafimedia BV, Utrecht

Deze uitgave is gedrukt in een oplage van 300

Gezet in de PBembo en gedrukt op 120 grams papier Biotop.

ISBN 978-94-6103-002-3

Uitgave: Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, 2010.

Het ontwerp van de reeks waarin deze uitgave verschijnt is beschermd.